

Bevezetés

A felsőoktatásig több szelekciós lépcsőn vezet az út. Mind a felvételizőknek, mind a felvételiztetőknek többször kell dönteniük, és a döntéseket több tényező befolyásolja. Egyik ilyen döntési pont például az általános iskola elvégzése, egy másik választóvonal az érettségi megszerzése. Az érettségit közvetlenül követő szelekció azonban több részre bontható: egyrészt különbségek vannak a diákok egyes csoportjainak továbbtanulási hajlandóságában, másrészt eltérések lehetnek a felvételi vizsgaeredményeikben, illetve érdekérvényesítő képességükben a felvételi vizsga során, emellett a felvételiztetők érvényesítenek egy sajátos preferálási rendszert, amely szintén módosítja a továbbtanulási arányokat. Egyes magyarországi mobilitás-vizsgálatok (Andorka-Simkus 1983; Róbert 1991), hasonlóan az amerikai Mare-hoz többek közt e hatások eredőjét vizsgálták a származás különböző dimenziói mentén (a felsőfokú végzettség esélyét nézték meg, feltéve, hogy valaki megszerezte az érettségit), illetve egyes kutatók (Szelényi-Aschaffenburg 1993) külön vizsgálták a továbbtanulás során a lemorzsolódás hatását, illetve a továbbtanulás esélyét.

PhD értekezésemben - a mobilitásvizsgálatokkal szemben - az érettségit követő szelekció két aspektusát külön vizsgálom 1967 és 1989 között (F. H.). Elemzem egyrészt a diákok egyes csoportjai eltérő továbbtanulási hajlandóságát, illetve megvizsgálom a felvételi vizsga során történő szelekciót. Ebben a dolgozatban ez utóbbi vizsgálat eredményeinek bemutatására került sor. A vizsgálat előnye, hogy teljes körű adatokkal dolgoztunk (nem kellett tekintettel lenni a mintavételből fakadó bizonytalanságra, bár a szignifikancia mérése némileg nehezebbé vált), illetve hogy a Kádár-korszak második feléről rendelkezésünkre álltak az adatok, így hasonlóan a mobilitáskutatásokhoz, időbeli hatásokat is ellenőrizni tudtunk. (Az elemzés a konszolidált szocializmus idejére vonatkozik, amikor már nem volt olyan erős a felsőoktatás expanziója, mint az ötvenes években, de azért ekkor is megfigyelhető a felsőoktatási férőhelyek folyamatos bővülése a nappali tagozaton.)

A dolgozat az iskolai szelekciós folyamat szinte egyetlen¹ olyan területét vizsgálja, ahol 1967 és 1989 között az általános tendenciával ellentétes folyamat zajlott le: a munkásszármazásúakat támogatták a felvételi vizsgák során. (Hipotéziseink szerint a nemek szerint is lehet ilyen összefüggés.) A központi beavatkozások jó része is ide összpontosult. Az elemzés célja a felsőoktatás-politikán belül e központi beavatkozások hatásának vizsgálata a 1968-as gazdasági reform, illetve egyéb politikai és gazdasági változások függvényében, egészen a rendszerváltásig. Vitakérdés marad azonban az, hogy a beavatkozások eredményessége mennyiben ismerhető el, ha azt a megelőző szelekciós lépcsők eredményéhez², illetve a felsőoktatásba történő eltérő jelentkezési hajlandósághoz viszonyítjuk.

Társadalmi egyenlőtlenségek és iskolarendszer

A hazai kutatások eredményei az egyenlőtlenségek és az iskolarendszer összefüggéséről megoszlanak abban, hogy a szocializmus éveiben összességében csökkentek az egyenlőtlenségek vagy sem. De a probléma ennél összetettebb, hiszen már Sorokin 1927-ben

írt könyvében (1993) feltette a kérdést, hogy vajon az iparosodással megfigyelhető-e a vertikális mobilitás folyamatos növekedése, illetve hogy a demokratikus, vagy a tekintélyuralmi rendszerekre jellemző-e inkább. Sorokin egy történeti áttekintés után arra jutott, hogy a vertikális mobilitás tendencia nélkül ingadozott a legtöbb országban, és ugyan elismeri, hogy a demokratikus társadalmak gyakran mobilabbak, mint a tekintélyuralmiak, de szerinte e szabály nem általános, s számos kivétel akad.

Bourdieu (1977) az egyenlőtlenségek újratermelődését fogalmazza meg az iskolázottságban, illetve az ennél átfogóbb jelentésű úgynevezett "kulturális tőkében" a modern demokratikus országokban. A kulturális tőkét a társadalomban elfoglalt státus legfontosabb összetevőjének tartja. Műveiben kifejti, hogy a hátrányos helyzet nem genetikai adottság és a központi beavatkozások elősegíthetik a hátrányos helyzetű rétegek mobilitását.

Ezt egészíti ki Treiman (1970) egy, az USA-ra vonatkozó empirikus elemzésében. Kimutatja, hogy az idő előrehaladtával a saját iskolai végzettség szerepe nő az elért foglalkozás presztízsére a származás hatásához képest, azaz tulajdonképpen a származás csak az elért iskolai végzettségen keresztül van hatással az elért státusra. (Ez Treiman iparosodási tétele.) Ez egyben azt is jelenti, hogy elemzésünkben, amikor a származás és a továbbtanulási esély összefüggését vizsgáljuk, ezzel az elért státust (illetve mobilitást) is jórészt előre jelezzük.

Boudon (1974) modelljei alapján azonban tudjuk, hogy az elért státusban, még azonos iskolai végzettség esetén is nagy különbségek lehetnek az eltérő származású rétegeket tekintve. Műveiben az egyenlőtlenségek újratermelődését mutatja ki a választott iskola minőségében, a megszerzett diploma értékében, illetve a foglalkozási hierarchiában később elfoglalt hely szerint. Tehát Boudon szerint, még ha az egyenlőtlenségek csökkennek is az iskolai végzettségben egy adott országban, a hátrányos helyzet megjelenik az elért státusban, azaz az egyenlőtlenségek egy szinttel feljebb tolnak.

Az egyenlőtlenségek újratermelődését mutatja ki az USA-ban Mare (1981) is egy 1973-as mobilitásvizsgálat segítségével. Elemzési módszerének újdonsága, hogy nemcsak az elért legmagasabb iskolai végzettséget, hanem az egyes iskolázottsági szintek elérésének feltételes valószínűségeit is vizsgálja különféle társadalmi háttérváltozók függvényében. Eredményei szerint a szociális háttér hatása az elért legmagasabb iskolai végzettségre összességében stabil, illetve felsőfokú végzettséget tekintve inkább növekvő kohorszról kohorszra a XX. századi USA társadalmában. Mindez két hatás eredője: egyrészt a legmagasabb iskolai végzettség növekedett az USA társadalmában a második világháború után, ami az egyenlőtlenségek csökkenése irányába hatott, másrészt a középiskolai osztályzatok eltérései, illetve a hátrányos helyzetűek magasabb lemorzsolódási aránya miatt nőtt az egyenlőtlenség. Ráadásul az egyenlőtlenség főleg a felsőbb iskolázottsági szinteken jelent meg, tehát tulajdonképpen az egyenlőtlenségek egy alsóbb szintről egy felsőbb szintre tolódtak. Meglepő az is, hogy egyes, Angliára vonatkozó kutatások eredményei - ahol az iskolarendszer az amerikaitól igencsak eltér - szintén hasonlóak voltak (Treiman-Terrell 1975), és az egyenlőtlenségek újratermelődését mutatták ki.

Di Maggio (1982) USA-ra vonatkozó empirikus eredményei nem bizonyítják egyértelműen a Bourdieu-i kulturális tőke reprodukciós modelljét, illetve az eltérő neműekre különböző eredményeket kapott. Kimutatta, hogy a kulturális tőke szoros kapcsolatban van a középiskolai eredményekkel, azonban a férfiak esetén a szülők iskolai végzettsége csak 30 százalékban jó mutatója a kulturális tőke átadásának (kulturális mobilitási modell teljesülése), a nőknél a szülők iskolai végzettsége 60 százalékban jó mutatója a kulturális tőke átadásának

(kulturális reprodukciós modell teljesülése). Megállapítható az is, hogy a kulturális tőke hatása az életkorral csökken, és általában igaz, hogy a nők kulturális tőkájének szintje magasabb, mint a férfiaké.

Számos hazai kutatás eredménye igazolni látszik az egyenlőtlenségek újratermelődésének megvalósulását a szocializmusban is. A hetvenes években folyó első mobilitás-tanulmányok (Ferge 1980; Gázsó 1971) a Bourdieu-i elmélet megvalósulását látják a hazai iskolarendszerben, és az egyenlőtlenségek fennmaradásáról, sőt növekedéséről tanúskodnak. Ferge empirikus vizsgálatában a társadalmi réteghelyzet (a munkajelleg-csoportban elfoglalt hely) szoros kapcsolatát mutatja ki az iskolai végzettséggel és az iskolában elért eredményekkel, illetve összefüggést mutat ki a származás és az iskolai eredmények között. Gázsó egy 1970-es mintában kimutatta, hogy a gazdasági helyzet (egy főre eső jövedelem) hatása nem túl erős a továbbtanulásra, míg a szülők iskolai végzettsége és az iskolai eredmények, illetve továbbtanulás között szoros a kapcsolat. Összességében Ferge és Gázsó szerint a szocialista iskolarendszer fokozta az egyenlőtlenségeket a vizsgált időszakban Magyarországon.

Ezen eredményekkel szemben igazán újszerű megközelítés és kutatási eredmény volt Andorka és Simkus (1983) tanulmánya, ahol az egyes iskolai végzettségek elérésének feltételes valószínűségeit vizsgálva arra a megállapításra jutottak, hogy az egyenlőtlenségek valójában 1945 óta, a nyolc osztályos elemi kötelezővé tételével összességében csökkentek Magyarországon. (E szerint igaza volt Sorokinnak akkor, amikor azt állította, hogy a vertikális mobilitás alakulásában nincs olyan tendencia, hogy a fejlett demokráciák magasabb mobilitási mutatókkal rendelkezzenek, mint a diktatúrák.) Róbert (1991) későbbi kohorszok vizsgálatával megerősítette az Andorka és Simkus által kapott eredményeket.

Szelényi és Aschaffenburg (1993) cikkükben megpróbálnak szembeszállni az Andorka és Simkus által kapott eredményekkel, hangsúlyozva egyrészt, hogy az iskolázottsági szint emelkedése és az egyenlőtlenségek csökkenése már korábban, 1945 előtt megkezdődött, másrészt hogy a felvételi vizsgákon jelen levő nagy korrupció (protekció, kenőpénz) jórészt aláásta a központi beavatkozások és az oktatási rendszer demokratizálódásának hatását. Eredményeik szerint az egyenlőtlenségek az iskolai végzettségben valamelyest csökkentek a férfiak körében, a nőknél azonban míg az apa foglalkozásának hatása csökkent az elért legmagasabb iskolai végzettségre, az apa iskolai végzettségének hatása (a kulturális tőke szerepe) nőtt, így összességében az egyenlőtlenségek nem csökkentek. Az egyes iskolázottsági szintek elérésének esélyét vizsgálva pedig arra jutnak - szemben Róbert, illetve Andorka és Simkus eredményeivel -, hogy mind a nők, mind a férfiak körében még kissé nőtt is az egyenlőtlenség. (Eredményeik eltérése feltehetőleg a kutatás egyes részleteinek különbségéből fakad.)

Molnár (1989) egy 1964-es és egy 1971-es minta összevetésével az egyenlőtlenségek fennmaradását, illetve a kulturális tőke növekvő szerepét hangsúlyozza az elért társadalmi státusra. A középiskolai eredményeket igen erősen befolyásolja a kulturális tőke, ami aztán hatással van a továbbtanulási szándéokra. A szülő iskolai végzettségének primer hatása erősebb a továbbtanulásra, mint a középiskolai eredményeké, de a két tényező kölcsönhatásba is lép, és ezen keresztül is befolyásolja a továbbtanulási hajlandóságot. A kedvező tanulmányi eredmény összekapcsolódva a szülő alacsony iskolai végzettségével, illetve a rossz tanulmányi eredmény és a magas iskolai végzettségű szülők hatása kompenzáló jellegű a továbbtanulási hajlandóság szempontjából. Hasonlóan Boudon franciaországi megfigyeléseihez, Molnár szerint a hátrányos helyzet leküzdése csak látszólagos a magyar

társadalomban. Akik jó tanulmányi eredményeket érnek el és alacsony társadalmi háttérrel rendelkeznek azok továbbtanulási hajlandósága magas, illetve 70 százalékukat fel is veszik, de társadalmi hátrányukat összességében nem tudják leküzdeni. Az egyenlőtlenség fennmarad a felsőfokú iskola típusa (főiskola vagy egyetem), illetve a választott szak és a betöltött foglalkozás presztízse szerint.

A magyar felvételi vizsgarendszer egyes részminták tükrében

Majdnem minden felsőoktatási rendszerben találkozhatunk a belépés kori szelekció valamilyen formájával. Vannak azonban olyan rendszerek, ahol a középiskola típusa szabja meg a felsőoktatási intézményekbe való bejutást, ekkor tehát a szelekció egy korábbi időpontra - az általános iskola elvégzése idejére - tolódik. Más rendszerekben, ahol a felvétel esetleg teljesen nyitott, a tényleges szelekcióra az első év elvégzése során kerül sor.

A felvételi szelekció létrejöhet a teljesítmény (a felvételi vizsgán való megfelelés szerinti bejutás) elve alapján, szociális, vagy politikai szempontok (származás) szerint, nemek szerint, valamint egyéb szempontok alapján (protekciós diákok kiválasztása stb.).

A magyar felvételi rendszerben létezett az érettségit közvetlenül követő szelekció a XX. század második felében. 1948-ban bevezették a felvételi vizsgát, ami a legtöbb esetben egy szóbeli és egy írásbeli részből állt, illetve a vizsga eredményébe egyenlő súllyal beszámították a középiskolában nyújtott teljesítmény is. A középiskolai eredményt 1974-ig az érettségi eredményével mérték, míg később a felvételi vizsgatárgyakban nyújtott teljesítmény, majd pedig egyes tantárgyaknak a harmad- és negyedéves elért eredményei alapján határozták meg a hozott pontszámot. A felvételi vizsgák során szigorú keretszámrendszerrel szabályozták a felvehető diákok számát, így a szelekcióra a felvételi vizsga során, nem pedig a továbbtanulás éveiben kerül sor (alacsony a lemorzsolódás). Az oktatás ingyenes, tehát a szülő jövedelmi helyzete nem befolyásolja közvetlenül a tehetséges diákok továbbtanulását. A felvételi vizsgákon a teljesítmény szempontja mellett megjelent a származás szerinti preferálás rendszere, kezdetben kvótarendszer (1948-1962-ig), majd később egyéb adminisztratív eszközök formájában. (Itt jegyzem meg, hogy a munkásszármazásuk preferálása a hatvanas években már főleg szociális szempontból történhetett, szemben a korábbi évekkel, ahol az inkább politikai volt.) A felvételi pontszámban nem jelenik meg formálisan a származás, illetve a szülők egyéb politikai érdemei: kitüntetések stb. (szemben pl. a lengyelországi rendszerrel). Itt csupán rejtve, a felvételiztetők saját megítélésére van bízva ezen előnyök figyelembevétele a szóbeli felvételi pontszámban, illetve a felvételi döntés meghozatalakor. Többek közt ezen okok miatt is, a felvételi vizsgákon igen nagy a korrupció (Szabó 1987).

Ladányi János (1994) a közgazdasági, illetve műszaki egyetemeken és főiskolákon az első évre felvettek 10 százalékának személyi adatait vizsgálva elemzi a felsőoktatásban tanulók társadalmi összetételét 1945 és 1976 között. Könyvében megvizsgálja az esti és a levelező oktatás szerepét, illetve a felsőoktatásnak a főiskolák bevezetése miatti megkettőződésének hatását a hallgatók társadalmi összetételére. Emellett vizsgálja az egyes rétegek lemorzsolódási arányait is. Eredményei szerint a munkásszármazásuk aránya magasabb a vidéki városokból és községekből jött diákok között (hátrányuk fokozott), illetve magasabb a főiskolák és a levelező tagozat hallgatói között. (Az esti tagozatosok főleg budapestiek, így társadalmi összetételük inkább hasonlít a nappali, mint a levelező tagozathoz.) A

továbbtanulás éveit során történő lemorzsolódás, eredményei szerint nem módosította számottevően a hallgatók társadalmi összetételét.

Egyes, Ladányi kutatásához kapcsolódó, kisebb mintákon végzett elemzések (Elekes-Pázmándi 1981; Antal 1980) megpróbálták rekonstruálni a felvételi döntési mechanizmust egy, a közgazdasági egyetem nappali tagozatán 1978-ban végzett vizsgálat keretében. Eredményeik szerint két felvételi ponthatár létezett, az egyik egy abszolút mérce, azaz ilyen ponthatár felett mindenki bekerült, a másik egy relatív mérték, e felett a fizikai szülők gyermekei mind bekerültek, míg a szellemiek gyerekeinek csak 80 százaléka. (A többieket helyhiány miatt elutasították.) Emellett vizsgálták a fellebbezések gyakoriságát és eredményességét a különböző származású diákok körében. E szerint a vezető- és értelmiségi származásúak fellebbeznek a leggyakrabban, de közülük a legmagasabb a fellebbezések elutasításának az aránya is. Ha a felvettek megoszlását tekintjük Antal (1980) szerint kimutatható, hogy a munkásszármazású felvettek között főleg a szakmunkás szülők gyermekei, illetve a budapesti lakosok vannak többségben, tehát a leghátrányosabb helyzetű rétegek csak egészen kis arányban jelentek meg a felsőoktatásban.

Császi (1983) az orvostudományi egyetemen (SOTE-n) végzett vizsgálatot az elsőéves hallgatók körében. A felvettek kategóriát 3 csoportra osztotta. Az első csoportot alkotják azok, akiket automatikusan vettek fel egy adott ponthatár felett (ez egy mesterségesen kialakított ponthatár, amely eltér a munkás, illetve nem munkásszármazásúak esetében, a SOTE-n 1983-ban ez 96, illetve 108 pont volt). A nem automatikusan, de nem is fellebbezéssel felvettek alkotják a második csoportot. Ebben a körben a felvételi vizsgabizottság egyes jelentkezőket elutasított, illetve egyeseket felvett (a szempontokra később térünk ki). Az első csoport kiválasztásánál már érvényesítették a két fő szempont, a származás (illetve inkább a szociális helyzet) és a teljesítmény szerinti kiválasztást; ennek megfelelően a csoportban a vezető- illetve értelmiségi-, valamint a munkás- és parasztszármazásúak voltak többségben. A második csoportban a vezető- és értelmiségi-, illetve a közvetlen termelésirányító származásúak aránya magas. A felvételi pontszámokat vizsgálva Császi a két csoportban együttesen azt az eredményt kapta, hogy a beosztott értelmiségi származásúaknak a legnehezebb a bejutás, illetve jelentkezési arányukhoz képest egyedül ez a csoport jut be kisebb arányban az orvosi egyetemre. Végül a harmadik, a fellebbezők csoportjára jellemző, hogy itt a fizikai származásúak aránya igen alacsony. (E harmadik csoport jóval kisebb az első két csoporthoz képest, ezért jelentősége sem túl nagy.) Mindezekből Császi arra a következtetésre jut, hogy az előbbieken feltételezett származás és teljesítmény szerinti szelekció mellett jelen van egy harmadik típusú szelekció is, ezt nevezhetjük személyhez kötött előnyöknek. Ilyen előny pl. az érdem alapján, a társadalmi állás szerint, politikai magatartás szerint, rokonság alapján, barátság szerint, szívesség viszonzásaként, illetve korrupció segítségével történő bejutás a felsőoktatási intézményekbe. (Fontos, hogy ez utóbbi előnyöket elsősorban a nem munkásszármazásúak érvényesítették [Császi 1985: 60]. Erre még később, az elemzés során visszatérünk.) A magyar felvételi rendszerben jelen levő teljesítmény, illetve származás szerinti szelekció (vagy inkább szociális szempont érvényesítése) csupán a legjobbak és legrászorultabb, illetve a leggyengébb teljesítményűek kiválasztására alkalmas. A középmezőnyben nagy a bizonytalanság és elsősorban itt érvényesül a fent említett harmadik típusú szelektálás.

Empirikus elemzés: Adatok és változók

Ezen munka egy másod-adatelemzés a *Felvételi vizsgák a felsőoktatási intézményekben (1967-1989)* című kötetek adatai alapján. Ismereteink szerint ezen adatok részletes feldolgozására mind ez ideig nem került sor.

Az Országos Felsőoktatási Felvételi Iroda 1967-ben kezdte el publikálni az adatokat, de a kötet 1981 és 1982-ben nem jelent meg, így ez a két év hiányozni fog az empirikus elemzésből. Az adatokat a számunkra fontos részletezéssel (nem, származás és vizsgaeredmény szerinti megoszlás) a kötetek 1989-ig tartalmazták, így az elemzés időszaka a rendszerváltással véget ér.

Az elemzés előnye, hogy már meglévő adatokkal dolgozik, nem kellett költséges mintavételi eljárásokkal összegyűjteni a szükséges adatokat, viszont hátrány, hogy az egyes kategóriák tartalma esetleg változhatott az évek során. Ilyen kategória a munkás és nem munkásszármazású diákok megkülönböztetése. A rendelkezésre álló információk szerint a besorolás irányelvei 1967 és 1989 között az 1974/75-ös tanévben megváltoztak, amikor is 3 kategóriát képeztek, a fizikai és nem fizikai szülők mellett a közvetlen termelésirányító szülőket is megkülönböztették. (A foglalkozási besorolás konkrét irányelveit, azaz, hogy mely foglalkozások tartoztak a fizikai, illetve a közvetlen termelésirányító kategóriába, lásd Ladányi J. 1996: 50-51.) Én az elemzésben a közvetlen termelésirányítókat is munkásszármazásúnak tekintetem, ami nem okozott igazán nagy torzítást. (Érdemes ehhez megnézni a későbbiekben bemutatott *1. táblázatot*, ahol szerepel a jelentkezők között a munkásszármazásúak aránya. Amint látható, a hetvenes évek közepén ezen új kategória bevezetésével nem változott drasztikusan a jelentkező munkásszármazásúak aránya, bár 2-3 százalékkal talán magasabb értékek szerepelnek, mint az előző években.) Felmerülhet az a torzító tényező is, hogy a szülő foglalkozásának közlése során esetleg néhány diák nem a tényleges foglalkozást írta be, aminek következtében kissé felülbecsültük a munkásszármazásúak arányát. Mindezen torzításokat figyelembe kell venni az eredmények értelmezése során.

Az adatok csak a nappali tagozatra jelentkező, illetve felvett hallgatókra állnak rendelkezésre, így az elemzésben az esti és levelező tagozatot nem vizsgáljuk. Ezzel azonban nem követünk el túl nagy torzítást, hiszen Kolosi és Róbert (1985) cikkükben az esti és a levelező oktatás szerepét elemezve arra jutottak, hogy ezen oktatási forma mobilitásban betöltött szerepe, főleg a fiatalabb generációkban nem túl jelentős, illetve a mobilitás elsősorban az ötvenes években lezajlott erőteljes strukturális mobilitási folyamathoz kapcsolódott az idősebb generációk esetén. Megfelelő adatok hiányában nem vizsgáljuk a továbbtanulás éve során történő lemorzsolódást sem, de ennek aránya, a nemzetközi összehasonlítások figyelembevételével is, Magyarországon igen alacsony, így ez sem okoz jelentős torzítást (Ladányi J. 1994: 265; Szélenyi-Aschaffenburg 1993: 84).

Adatok hiányában nem tudtuk a felvételikén esetlegesen létező korrupció, illetve egyéb (lásd Császi 1985) tényezők hatását elkülöníteni a többi szelekciós tényezőtől (pl. feltételezhető, hogy mivel a nem munkásszármazásúak érdekérvényesítő képessége jobb, mint a munkásszármazásúaké, a származás szerinti valóságos preferálás mértéke nagyobb, mint a kimutatható összefüggés), valamint ebben a dolgozatban nem kerül sor a választott felsőoktatási intézmény, illetve a ténylegesen megvalósult továbbtanulás intézménytípusa, valamint a diákok származása és neme közti összefüggések vizsgálatára. (Boudon modelljeiből tudjuk, hogy az egyenlőtlenségek ezen a szinten is megjelennek a fejlett demokráciákban.)

Vizsgált változóink a felvétel (továbbiakban F, 1: felvett, 0: nem felvett), a nem (N, 1: férfi, 0: nő), a származás (SZ, 1: munkás- és 0: nem munkásszármazás, a továbbiakban MSZ: munkásszármazás, NMSZ: nem munkásszármazás³) és a felvételi vizsgaeredmény (VE). (Ez utóbbit az összes hozott, illetve szerzett pontok alapján határozták meg, két kategóriája a 1: megfelelt, illetve a 0: nem megfelelt pályázó. A ponthatár egységes egy adott intézmény adott szakára jelentkező összes diákra. A megfelelt, de fel nem vett kategória azonos a helyhiány miatt elutasítottak kategóriájával. Aki pedig nem felelt meg, azt nem is vették fel.) Az idő változó bevonására annak bonyolult volta miatt nem került sor, az elemzéseket minden egyes évre elvégeztük.

Az elemzés előnye, hogy időbeli változásokat is vizsgálni tudtunk, mivel az adatok 21 évre rendelkezésre állnak, hátrány azonban a mobilitás-felmérésekhez képest, hogy a társadalmi háttér hatását csak egy dichotóm változó, a munkás-, illetve nem munkásszármazás segítségével tudtuk mérni. (Nem álltak rendelkezésre megfelelő bontásban az adatok a középiskola típusa, illetve a lakóhely változók esetén, így ezek hatását sem vizsgáltuk a felvételre.)

Hipotézisek és módszerek

Hipotézisek

Az első probléma az volt, hogy egy *adott évben* (továbbiakban AEV) létezik-e a nemek, illetve a származás szerinti szelekció a vizsgaeredmény (teljesítmény) hatása mellett a felvételi vizsgákon, második pedig az, hogy a *teljes periódusban* (továbbiakban TP) hogyan érvényesülnek ezek a hatások. Ennek megfelelően a hipotézisek a következők:

AEV-H1: Feltételezésünk szerint a periódus legtöbb évében a felvétel esélyét befolyásolja a vizsgaeredmény (AEV-H1/A) mellett a származás (AEV-H1/B) és a nem (AEV-H1/C) is, azaz a munkásszármazásúakat, illetve a férfiakat preferálták a felvételi vizsgákon.

AEV-H2: Elképzelhető azonban, hogy egyes években a nem, illetve a származás a vizsgaeredményen keresztül is befolyásolta a felvételt, méghozzá úgy, hogy a nők, illetve a nem munkásszármazásúak vizsgaeredménye jobb volt, és emiatt többen kerültek be az egyetemekre, illetve a főiskolákba. (A felvételikén feltehetőleg ezeket a hatásokat is megpróbálták ellensúlyozni.)

AEV-H3: Végül feltettük, hogy a periódus utolsó éveiben a felvételikén már csak a vizsgaeredmény számított.

TP-H1: A munkásszármazás preferálásának időbeli alakulását tekintve (TP-H1/A) feltételezhető, hogy preferálás összességében csökkent a vizsgált évek során, vannak azonban kisebb hullámok. Az ingadozás feltehetőleg összhangban van az oktatáspolitikai változásaival: az 1968-as reformmal enyhül a származás szerinti preferálás, 1972-ben a reformellenes intézkedésekkel újra extenzív fejlődés indul meg a munkásszármazás erőteljesebb preferálásával, míg végül a nyolcvanas évek második felében a származás hatása már elenyésző a vizsgaeredményhez képest. A férfiak előnyben részesítésének időbeli alakulását tekintve (TP-H1/B) feltételezhetjük, hogy mivel a jelentkező nők aránya kissé emelkedik a felsőoktatás nappali tagozatán (lásd később az empirikus elemzés első bekezdéseit), a férfiak preferálása még kissé növekszik is a vizsgált 21 év során.

Módszerek

Mivel minden általunk vizsgált változó (kivéve az időt) dichotóm volt, az egyes években fellépő hatások vizsgálatára először loglineáris, illetve logit modellek (részletesen lásd Füstös-Kovács 1989; Norusis 1990; Rudas 1982; Kolosi-Rudas 1988; Knoke-Burke 1980) segítségével került sor. A loglineáris modellek keretében a vizsgált négy változó kombinációiból képzett úgynevezett effektusok tesztelésére kerül sor. (Jelen esetben 1, 2, 3, illetve 4 dimenziós effektusok szerepelhetnek az egyes évekre vonatkozó modellekben.) Az SPSS programcsomag úgynevezett "backward" módszere egy telített (az összes 1, 2, 3 illetve 4 dimenziós effektust tartalmazó) modellből indul ki. Ezután a modellek illeszkedését figyelembe véve, több lépésben mindig elhagyja az adott legmagasabb dimenziós effektust, és végül, a loglineáris elemzés eredményeként minden évre megadja a még illeszkedő úgynevezett "takarékos" modellt. (A takarékos modell minden évre a minimálisan szükséges effektusokat tartalmazza, e szerint tehát ha a megadottnál kevesebb effektust vennénk figyelembe egy adott évben, a modell már nem illeszkedne szignifikánsan az adatokra!) Vizsgálhatjuk még az adott évben szignifikáns effektusokra vonatkozó additív, illetve multiplikatív paramétereket is, de erre ebben a dolgozatban nem kerül sor. Helyette egy másik módszert, a logisztikus regressziós eljárást használtuk az egyes magyarázó változók hatásának vizsgálatára. Ennek oka az, hogy a loglineáris modell eredményei semmivel sem nyújtottak többet a felvételre ható tényezők vizsgálatához, mivel, ahogy azt az eredmények részénél látjuk majd, a takarékos modellek mindhárom magyarázó változó hatását kimutatják a felvételre az összes évben. (Ez utóbbi oka feltehetőleg a nagy mintaelemszám.⁴)

A logisztikus regressziós eljárás alkalmas kategoriális és nem kategoriális változók hatását is vizsgálni egy dichotóm függő változóra, ami esetünkben például a felvétel. Az eljárás során a felvétel esélyét becsüljük a magyarázó változók segítségével. A magyarázó változók alakulása, illetve a felvétel esélye (valószínűsége) közti összefüggés nem lineáris. A regressziós paraméterek becsülésére egy matematikai programcsomag segítségével került sor. A programcsomag által számított $\text{EXP}(B)$ a felvett/elutasított arány (úgynevezett odds-ok) átlagos változását mutatja egy adott magyarázó változó értékének egy egységgel való módosulása esetén, illetve a többi magyarázó változó adott értéke mellett. Nagysága kisebb mint egy, ha a magyarázó változó egy egységgel történő növekedése csökkenti pl. a felvétel esélyét, és nagyobb egynél, ha növeli azt. Az elemzésben elsősorban e mutató értékének alakulását vizsgáltuk. Fontos még a modellek illeszkedését mutató χ^2 érték, mely értéke 0 és 1 közé esik, és minél kisebb annál jobb a modell illeszkedése. (Ennek részletes leírását lásd Rudas-Clogg-Lindsay 1994.)

A matematikai programcsomag által számolt $\text{EXP}(B)$, illetve χ^2 értékek számítási módjának lényege a következő: Megpróbáljuk a populációt két részre bontani, egy olyan részre, amely leírható egy adott modellel, és egy "maradék" részre úgy, hogy az első részben lévők száma maximális legyen (úgy választjuk ki a modell paramétereit). Ezek után a χ^2 index azt mutatja meg, hogy a teljes populációnak mekkora része nem írható le a modellel. A χ^2 ily módon szemléletesen mutatja a megfigyelések és a modell távolságát.

Mivel a számítási eljárás elég bonyolult, csak az egyes évekre írtunk fel logisztikus regressziós modelleket, azaz az idő változók bevonására nem került sor és így hasonlítottuk össze az egyes évekre kapott eredményeket. Mivel a hipotézisek között szerepelnek összetett utak is (pl. a nem és a származás vizsgaeredményen keresztül érvényesülő hatása), ezért az egyes évekre, valamint a periódus egészére logisztikus regressziós modellek láncolatát írtuk fel, amit az egyszerűség kedvéért a továbbiakban kváziútmodellnek nevezünk el. (A

logisztikus regresszió esetén nem lineáris a kapcsolat a magyarázó változók és a függő változó között, így az itt kapott regressziós együtthatók nem teljesen azonosak az útegyütthatókkal.) Azonban mivel aki nem felelt meg a felvételi vizsgán, azt nem is vették fel, végül is a felvétel, mint függő változó modelljéből kihagytuk a vizsgaeredmény változót, melynek hatása aránytalanul nagy lett volna, illetve csak a megfeleleltek körén belül néztük meg a származás és a nem hatását a felvételre.

Eredmények

Tekintsük elsőként a vizsgált 4 változó alapmegoszlását az egyes évekre:

1. táblázat

A jelentkezők körében a férfiak, nők, munkás- és nem munkásszármazásúak, a felvételi vizsgán megfelelt, illetve nem felelt meg, valamint a felvett és nem felvett diákok aránya

ÉV	Jelent- kezők száma	FÉRFI (%)	NŐ (%)	MSZ (%)	NMSZ (%)	MEGF. (%)	NEM MEGF. (%)	FELV. (%)	NEM FELV. (%)
1967	28072	48,8	51,2	43,5	56,5	53	47	37,8	62,2
1968	26123	48,6	51,4	42	58	56,8	43,2	39,5	60,5
1969	25807	50,2	49,8	39,4	60,6	57,4	42,6	43,5	56,5
1970	25279	49,2	50,8	38,7	61,3	59,1	40,9	43,9	56,1
1971	28451	49,6	50,4	39,9	60,1	60,9	39,1	44,3	55,7
1972	32899	48,2	51,8	38,5	61,5	55,9	44,1	36,5	63,5
1873	34519	47,1	52,9	39,4	60,6	56,1	43,9	37,8	62,2
1974	35555	47,7	52,3	42,9	57,1	47,7	52,3	37,4	62,6
1975	33212	47	53	45,1	54,9	46,6	53,6	37,7	62,3
1976	31246	46,5	53,5	52,1	47,9	51,2	48,8	41,4	58,6
1977	31066	46,2	53,8	49,6	50,4	51,9	48,1	43,7	56,3
1978	29800	45,9	54,1	51,4	48,6	55,9	44,1	47,2	52,8
1979	29688	45,7	54,3	49,2	50,8	54,6	45,4	47,2	52,8
1980	28206	45,6	54,4	51,3	48,7	56	44	50,4	49,6
1983	29402	44,2	55,8	50,5	49,5	52,4	47,6	47,3	52,7
1984	32459	41,6	58,4	40,8	59,2	45,8	54,2	42,4	57,6
1985	35307	50	50	48,3	51,7	48,2	51,8	44,1	55,9

1986	38081	43,7	56,3	48	52	43,9	56,1	42,4	57,6
1987	36957	42,7	57,3	51,2	48,8	44,9	55,1	43,3	56,7
1988	40143	43,5	56,5	48,7	51,3	42,6	57,4	41,4	58,6
1989	35242	41,1	58,9	46,4	53,6	44,1	55,9	42,1	57,9

Az adatok szerint a munkásszármazásúak aránya a jelentkezők körében 40 százalék és 50 százalék között ingadozott, illetve összességében a vizsgált periódusban kissé nőtt. Ez utóbbi oka feltehetőleg az 1968-ban bevezetett felvételi előkészítő tanfolyamok, valamint a dolgozó szakmunkások felsőoktatásban való részvételi lehetősége volt. (Ladányi J. 1994: 75.) Érdekes, hogy ez igaz a nappali tagozatra, és nemcsak az esti és levelező tagozatra. 1945 után megfigyelhető a nők arányának folyamatos emelkedése is a közép- és felsőfokú oktatásban (Ladányi A. 1996), és adataink azt mutatják, hogy ezzel összhangban a nappali tagozatra jelentkezők körében a nők aránya kissé emelkedik az évek során (a férfiak végig kisebbségben voltak).

Adataink szerint az is látható, hogy a jelentkezők száma fokozatos bővül, de a bővülés a felvettek számának azonos ütemű növekedésével járt együtt, így a felvettek aránya nagyjából állandó volt (kb. 40%). (A jelentkezők körének bővülése feltehetőleg az érettségizők számának bővüléséből, illetve az egyre jobb középiskolai eredményekből [Molnár 1989] fakad.) Így tehát 1967 után - legalábbis a nappali tagozaton- a felsőoktatás oktatás expanziója tovább folytatódott az ötvenes évek nagy expanziója után, ami ellentmond Andorka-Simkus (1983), valamint Róbert (1991) felsőoktatásra vonatkozó eredményeinek, miszerint a felsőoktatási férőhelyek száma nem igazán bővült ezen évek során. Annyi azonban igaz lehet, hogy a felsőoktatás merítési bázisának kiszélesedésével (ugrásszerűen nő az érettségizettek száma) sem a jelentkezők száma, sem a felvettek száma nem emelkedett azonos mértékben.

Ha a vizsgaeredmények alakulását is tekintjük, az adatok azt mutatják, hogy a vizsgán megfeleltek aránya a jelentkezők között csökken (nehezedő felvételik), de aki megfelelt, annak egyre könnyebb a bejutás az évek során, tehát végül is a bekerülés aránya állandó.

Itt jegyezzük meg, hogy a jelentkező nők körében a periódus egészében kicsivel magasabb a munkásszármazásúak aránya. Ennek feltehetőleg az az oka, hogy a férfiak esetén a szelekcióra már egy megelőző lépcső során sor kerül, és feltehetőleg éppen a munkásszármazású férfiaknak legkisebb az esélye az érettségi megszerzésére, illetve a felsőfokú továbbtanulásra.

Eredmények a periódus egyes éveire

A loglineáris modellek eredményei szerint az évek során a felvételt mind a három magyarázó változó (nem, származás, és vizsgaeredmény) egyaránt befolyásolta, sőt egyes években még egy háromdimenziós effektus (nem*származás*felvétel) is szerepelt a takarékos modellben (illetve 1986-ban a származás*vizsgaeredmény-*felvétel effektus is szerepelt), tehát az AEV-H1/A, B és C hipotézis teljesült. Elmondhatjuk azt is, hogy kivéve az 1986-os évet, a nem és a származás vizsgaeredményen keresztül érvényesülő hatása nem volt szignifikáns, azaz a AEV-H2 hipotézist el kellene vetnünk. Ugyancsak nem teljesült az AEV-H3 hipotézis, miszerint a nyolcvanas évek végén már csak a vizsgaeredmény befolyásolja a felvétel.

Hogy az egyes években a származás, vagy a nem hatása volt-e az erősebb, illetve hogy tényleg el kell-e vetnünk az AEV-H2 és AEV-H3 hipotézist, ennek vizsgálatára, mint ahogy azt a módszerek leírásánál már említettük, végül is logisztikus regressziós modellek felhasználásával kerül sor. (A loglineáris modell eredményeit csupán az elemzés kiindulópontjának tekintettük.)

A kiindulási modellünk egy, a logisztikus regressziós modellek láncolatából felállított kváziútmodell lett, azaz két regressziós modellt írtunk fel a vizsgaeredmény, mint függő változó, illetve a felvétel, mint függő változó esetére. A kváziútmodellel kapcsolatos eredményeket a 2. és 3. táblázatban láthatjuk (a 3. táblázatban csak a felvételi vizsgán megfeleleltek körén belül nézzük a származás és a nem hatását a felvételre, mivel aki nem felelt meg azt nem is vették fel), végül a 4. táblázat a vizsgaeredmény hatásának kiszûrése előtti állapotot tükrözi, itt egyszerűen kihagytuk a vizsgaeredményt a magyarázó változók közül.

2. táblázat

A vizsgaeredmény, mint függő változó logisztikus regressziós modelljeinek eredményei az 1967 és 1989 közötti évekre (SZ: származás, N: nem)

ÉV	SZ	N	?* index
	(EXP(B)-k)	(EXP(B)-k)	
1967	0,94	1,04	0,03
1968	0,88	0,99	0,05
1969	1,07	1,15	0,002
1970	1,01	1,02	0,006
1971	0,95	0,94	0,04
1972	1,02	1,05	0,01
1973	1,01	1,08	0,003
1974	1,01	1,05	0,003
1975	0,93	1,04	0,017
1976	0,87	1,05	0,005
1977	0,89	0,92	0,005
1978	0,96	0,99	0,003
1979	0,94	1,01	0,008
1980	0,92	1,08	0,001
1983	0,95	1,13	0,002
1984	1,07	1,17	0,011
1985	0,97	1,03	0,005
1986	1,02	1,02	0,022

1987	0,88	1,24	0,015
1988	0,9	1,2	0,009
1989	0,86	1,37	0,01

A táblázatban szereplő paraméterek a programcsomag által számított EXP(B) értékek. ?* index mutatja a modell szignifikanciáját.

Először tekintsük a vizsgaeredmény, mint függő változóra kapott eredményeket. Látható, hogy a modellek minden évben szignifikánsak, a ?* index közel van a 0-hoz, valamint hogy a legtöbb évben a nem és a származás hatása kisebb a vizsgaeredményre, mint a felvételre. A vizsgált 21 évből 10-ben szerepelnek jobban a nem munkásszármazásúak és a férfiak, 7-ben a munkásszármazásúak és a férfiak, illetve 4-ben a nők és a nem munkásszármazásúak. Láthatjuk azt is, hogy 1984 után a nem és a származás összefüggése a vizsgaeredménnyel erősödik, tehát feltehetőleg ezekben az utolsó években van jelentősége e közvetett "utak"-nak, azaz ekkor a férfiak, illetve a nem munkásszármazásúak jobb vizsgaeredménye, ha kicsit is, de befolyásolta a felvételi arányokat.⁵

3. táblázat

A felvétel, mint függő változó logisztikus regressziós modelljeinek eredményei az 1967 és 1989 közötti évekre feltéve, hogy valaki megfelelt a felvételi vizsgán (SZ: származás, N: nem)

ÉV	SZ (EXP(B)-k)	N (EXP(B)-k)	?* index
1967	1,53	1,66	0,034
1968	1,66	2,65	0,015
1969	1,67	2,09	0,005
1970	1,76	1,78	0,015
1970	1,68	1,28	0,002
1972	1,69	1,24	0,003
1973	1,8	1,31	0,006
1974	2,99	2	0,013
1975	3,31	2,32	0,0001
1976	3,45	2,13	0,007
1977	5,56	2	0,018
1978	4,97	1,73	0,003
1979	4,35	1,79	0,007
1980	3,76	1,53	0,015
1983	3,26	1,5	0,011
1984	1,19	0,96	0,009

1985	2,86	1,37	0,012
1986	6,73	1,19	0,002
1987	1,74	1,26	0,003
1988	1,44	1,21	0,005
1989	1,12	0,72	0,005

A táblázatban szereplő paraméterek a programcsomag által számított EXP(B) értékek. ?* index mutatja a modell szignifikanciáját.

Most tekintsük a *felvétel, mint függő változó modelljeinek* eredményeit feltéve, hogy valaki megfelelt a felvételi vizsgán. Eredményeink szerint 1967 és 1984 között a vizsgaeredmény figyelembevételével kimutatható a munkásszármazásúak, illetve férfiak preferálása a felvételi vizsgákon, mint ahogy azt a loglineáris modellek eredményei alapján vártuk. (A férfiak preferálásának oka feltehetőleg az, hogy - mint ahogy azt más kutatások eredményeiből [Andorka-Simkus 1983; Róbert 1991] tudjuk - a nőknek az érettségi megszerzésére sokkal jobb az esélyeik, és emiatt az azonos korú férfiakhoz képest arányaiban többen jelentkeznek a felsőoktatásba is.⁶⁾)

Feltételezhető, hogy az összes évben a vizsgaeredmény hatása a felvételre nagyságrendekkel nagyobb a nem és a származás hatásához képest. (Mind tudjuk, aki nem felelt meg, azt nem is vették fel.) Ha csak a megfelelték körén belül tekintjük eredményeinket, ez alapján látható, hogy 1967 és 1970 között a nemek szerinti, 1970 után pedig a származás szerinti preferálás az erősebb a felvételi vizsgákon. Nem teljesül AEV-H3 hipotézisünk, miszerint a nyolcvanas évek végén már csak a vizsgaeredmény számított, a származás és a nem közvetlen hatása a felvételre itt is jelen volt.

4. táblázat

A *felvétel, mint függő változó logisztikus regressziós modelljeinek eredményei az 1967 és 1989 közötti évekre a vizsgaeredmény változó kihagyásával* (SZ: származás, N: nem)

ÉV	SZ (EXP(B)-k)	N (EXP(B)-k)	? * index
1967	1,16	1,3	0,037
1968	1,16	1,57	0,005
1969	1,3	1,51	0,005
1970	1,28	1,31	0,023
1970	1,24	1,07	0,039
1972	1,34	1,15	0,013
1973	1,36	1,22	0,009
1974	1,4	1,3	0,008
1975	1,31	1,31	0,036

1976	1,4	1,21	0,04
1977	1,36	1,11	0,041
1978	1,48	1,16	0,021
1979	1,32	1,17	0,014
1980	1,17	1,17	0,017
1983	1,17	1,21	0,081
1984	1,09	1,16	0,007
1985	1,12	1,08	0,005
1986	0,99	1,16	0,005
1987	0,92	1,26	0,016
1988	0,92	1,21	0,011
1989	0,87	1,33	0,013

A táblázatban szereplő paraméterek a programcsomag által számított EXP(B) értékek. ?* index mutatja a modell szignifikanciáját.

A 4. táblázat azt a helyzetet mutatja, amikor nem szűrtük ki az eltérő vizsgaeredmény hatását. Ekkor, mint látható, a férfiak végig előnyben vannak a felvételin egyrészt jobb vizsgaeredményük miatt, másrészt amiatt, hogy őket preferálták a felvételi vizsgán. A származás esetén azonban a nyolcvanas évek második felében már a nem munkásszármazásúak vannak előnyben a munkásszármazásúakhoz képest, tehát ekkor a munkásszármazásúak preferálása csökken, és a nem munkásszármazásúak jobb vizsgaeredményeik miatt esélyesebbek a bejutásra a preferálás ellenére.

Összességében, az egyes évekre felírt modellek eredményei alapján, az AEV-H2 hipotézissel kapcsolatban elmondható, hogy az évek majdnem felében a férfiak és a nem munkásszármazásúak jobb vizsgaeredményei mutathatók ki, és ez, ha kicsit is, de feltehetőleg módosította a felvételi arányokat. Hipotézisünkkel szemben azonban azt láttuk, hogy általában nem a nők, hanem a férfiak szerepelnek jobban a felvételi vizsgán. Azt is feltételezhetjük, hogy a nem és a származás vizsgaeredményen keresztül érvényesülő hatása a felvételre sokkal gyengébb, mint a direkt hatások (a loglineáris modell eredményei szerint). Az AEV-H3 hipotézisünk nem teljesült, feltehetőleg ugyan a nyolcvanas évek második felében a vizsgaeredmény közvetett és közvetlen hatása már igen erős a felvételre, de a származás és a nem direkt hatása azért itt is kimutatható volt.

Eredmények az időbeli hatásokra

Amint az a 2. táblázatból látszik, a nem hatása idővel egy kicsit növekszik, azaz a férfiak vizsgaeredményei egyre jobbak, illetve a származást tekintve a munkásszármazásúak hátránya a felvételi vizsgaeredményekben csökkenő tendenciát mutat. Elmondható, hogy amellett, hogy a férfiak összességében egyre jobban vizsgáznak, eleinte nő a különbség a nemek között, míg később csökken. A származás esetén pedig, amellett hogy összességében a

munkásszármazásúak kissé felzárkóznak a nem munkásszármazásúakhoz a vizsgaeredményeket tekintve, a különbség köztük eleinte csökken, majd pedig nő.

A felvétel, mint függő változó modelljében a regressziós együtthatók vizsgálata alapján elmondható, hogy, amint az várható volt, a munkásszármazás preferálása erősebb a teljes periódusban, mint a férfiak preferálása.

A származás időbeli hatását tekintve látható, hogy szemben a TP-H1/A hipotézissel, a munkásszármazásúak preferálása időben inkább nő, mint csökken, azonban kimutatható, hogy csak a kezdetben nő a különbség a munkás- és nem munkásszármazásúak között a felvételi esélyeket tekintve, és később, a periódus második felében már csökken a különbség.

A munkásszármazás preferálásának ingadozásait részletesen az egyes évekre felírt logisztikus regressziós modellek együtthatói segítségével vizsgálhatjuk meg (a 3. táblázat eredményei szerint). Amint látható, hipotézisünkkel összhangban a preferálás 1967 után kissé nő, de 1968 után, a gazdasági reform bevezetésével párhuzamosan ez a növekedés megáll. 1973-1974 után azonban, a reform megtorpanásával, megint a munkásszármazás egyre erősebb preferálása mutatható ki egészen 1977-ig. Ezután pedig egészen 1989-ig (a 86-os év kivételével)- mint ahogy azt vártuk - a különbség csökken a jelentkező munkás- és nem munkásszármazásúak felvételi esélyei között.

Ha most a nem időbeli hatását vizsgáljuk a felvételre, szemben TP-H1/B hipotézisünkkel látható, hogy a férfiak preferálása kissé csökken az évek során. A preferálás kezdetben azonban még kissé erősödik, és csak később egyértelmű a csökkenés (tehát hipotézisünk azért részben teljesült). Érdekes jelenség, hogy 1989-ben (és 84-ben) már a nők vannak előnyösebb helyzetben a felvételik során a felvételi vizsgán megfeleletek között.

Összegzés

A dolgozat a magyar felsőoktatási felvételi vizsgarendszert vizsgálja egy teljes körű adatfelvétel adatai alapján a késői Kádár-korszakban. Szemben az eddigi vizsgálatokkal a felvétel esélyét több részre bontva direkt vizsgálja a központi beavatkozások hatását a felvettek összetételére. Az elemzés kiinduló hipotézise, hogy amennyiben e központi beavatkozások kimutathatók, ez az elért legmagasabb iskolai végzettségen keresztül befolyással volt a hátrányos helyzetű rétegek társadalmi mobilitására, illetve elért státusára.

Eredményeink alapján a következő óvatos állításokat fogalmazhatjuk meg, figyelembe véve a másodadat-elemzés már említett torzító tényezőit: a folyamatosan növekvő felvételi keretszámok, valamint a származás szerinti preferálást szabályozó kvótarendszer 1962-ben történő megszűnése ellenére a munkásszármazásúak preferálása az 1967 és 1989 közti periódus minden évében kimutatható volt. Nem teljesült tehát az a hipotézisünk, miszerint a nyolcvanas évek végén már csak a vizsgaeredmény számított (a származás és a nem direkt hatása a felvételre itt is kimutatható volt), illetve eredményeink azt mutatják, hogy a munkásszármazásúak preferálását nem tudta aláásni a felvételikben jelen levő korrupció sem (szemben Szelényi-Aschaffenburg 1993: 87. feltételezésével).

Kimutatható az is, hogy a származási háttér a felvételi vizsgaeredményeken keresztül csak igen kis mértékben befolyásolta a felvétel esélyét, illetve a származás direkt hatása a felvételre feltehetőleg ennél jóval erősebb, tehát a felvételiztetők a kvótarendszer megszűnése

után a munkásszármazásúak preferálásával nem csupán a rosszabb felvételi vizsgaeredményeket próbálták ellensúlyozni (szemben Császi 1985: 58. feltételezésével).⁷

A munkásszármazásúak preferálása, ha a periódus egészét tekintjük inkább nőtt, mint csökkent, illetve a részletesebb eredmények szerint elmondható, hogy a preferálás az 1968-as reformot követően állandósul, majd 1973-1974-ben erősödni kezd, egészen 1977-ig, amely év után a munkásszármazásúak előnye, a 1986-os év kivételével már egyértelműen csökken.

A nemek szerinti megkülönböztetést tekintve elmondható, hogy az évek többségében a férfiakat preferálták a felvételi vizsgákon, a valamivel jobb felvételi vizsgaeredményeik ellenére is. (Nem igaz tehát, hogy a nők szerepeltek jobban a felvételi vizsgán.) E preferálás mértéke azonban általában elmaradt a származás szerinti preferáláshoz képest. Ha az időbeli hatásokat is tekintjük, látható, hogy a férfiak előnyben részesítése a vizsgált 21 év során kissé csökkent, csökkenő jelentkezési arányuk ellenére. Ennek oka feltehetőleg a férfiak egyre jobb vizsgaeredménye, ami valamelyest ellensúlyozta az alacsonyabb jelentkezési arányt.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy figyelembe véve a jelen elemzés korlátait, a munkásszármazásúak, illetve férfiak preferálása feltehetőleg jelen volt a magyar felvételi vizsgarendszerben, és ez hatással volt a késői Kádár-korszak mobilitási folyamataira, azonban, visszatérve a bevezetőben mondottakhoz nem tudjuk, hogy ezen preferálás mennyiben tudta ellensúlyozni az eltérő nemű és származású diákok továbbtanulási hajlandóságában rejlő különbségeit. (Ennek vizsgálata már egy másik elemzés tárgya.)

Felhasznált irodalom

Andorka R.-Simkus, A. 1983. Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. *Statisztikai Szemle* (61) 6, 592-611.

Antal L. 1980. *Szaktanársok az egyetemeken*. Egyetemi szakdolgozat. Budapest: MKKE. Kézirat

Boudon, P. 1974. *Education, Opportunity and Social Inequality: Changing prospects in Western Society*. New York: Wiley

Bourdieu, P. 1977. Cultural Reproduction and Social Reproduction, In: Jerome Carabel-A. H. Halsey (ed.) *Power and Ideology in Education*. New York: Oxford University Press

Császi L. 1985. Felsőoktatás és szelekció. *Valóság*, 5, 48-61.

Di Maggio, P. 1982. Cultural Capital and School Success: the Impact of Status Culture Participation on the Grades of U.S. High School Students, *American Sociological Review*, Vol, 47 April, 189-201.

Elekes Zs.-Pázmándi Gy. 1981. Társadalmi egyenlőtlenségek az egyetemi felvételin, *Medvetánc*, 1981/2.-3, 79-94.

Ferge Zs. 1980. A társadalmi struktúra és az iskolai rendszer közötti néhány összefüggés. In: *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 97-136.

- Füstös L.-Kovács E. 1989. *A számítógépes adatelemzés statisztikai módszerei*. Budapest: Tankönyvkiadó
- Gazsó F. 1971. *Mobilitás és iskola*. Budapest: Társadalomtudományi Kutató Intézet
- Knoke, D.-J. P. Burke 1980. *Log-linear Models Series: Quantitative Applications in the Social Sciences SAGE University Paper SAGE Publications*. The International Professional Publishers. Newbury Park, London, New Delhi
- Kolosi T.-Róbert P. 1985. Az esti és a levelező képzés szerepe a társadalmi mobilitásban. *Magyar Tudomány*, 3, 178-191.
- Kolosi T.-Rudas T. 1988. Empirikus problémamegoldás a szociológiában. *Társadalomkutatási módszertani Tanulmányok*. Budapest: OMIKK, TÁRKI
- Ladányi A. 1996. Két évforduló. *Educatio* (ősz) 375-390.
- Ladányi J. 1994. *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban*. Budapest, *Educatio*
- Mare, R. D. 1981. Change and Stability in Educational Stratification. *American Sociological Review*, Vol. 46, (February) 72-87.
- Molnár P. 1989. *A felsőfokú továbbtanulási igény kialakulása és megvalósulási feltételei a hátrányos helyzetű fiataloknál*. Budapest: Akadémiai Kiadó
- Norusis, M. J. 1990. *SPSS/PC+Advanced Statistics 4.0*. SPSS INC. Chicago
- Róbert P. 1991. Egyenlőtlen esélyek az iskolai képzésben. Az iskolai esélyek változása az 1980-as évek végéig. *Szociológiai Szemle*, 59-85.
- Rudas T. 1982. *Kontingencia táblák elemzése*. Budapest: ELTE BTK
- Rudas, T.-C. C. Clogg-B. G. Lindsay 1994. A new index of fit based on mixture methods for the analysis of contingency tables. *J. Roy. Statist. Soc., Ser. B*. 56, 623-639.
- Sorokin, P. 1993. Társadalmi mobilitás (részlet). In: Huszár T.-Somlai P. *Szociológiai szöveggyűjtemény*, 253-279. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó
- Szabó G. 1987. Az egyetemi felvételi rendszer megoldatlan gondjairól. *Magyar Tudomány*, 3, 190-194.
- Szelényi Sz.-K. E. Aschaffenburg 1993. Volt-e a szocialista reformoknak eredménye? Osztálykülönbségek az iskolai végzettségben Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 2, 71-91.
- Treiman, D. J. 1970. Industrialization and social stratification. In: Edward O. Laumann (ed.) *Social Stratification: Research and Theory for the 1970s*. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- Treiman, D. J.-K. Terrell 1975. The process of status attainment in the United States and Great Britain. *American Journal of Sociology*, 4, 563-582.

* Ezúttal köszönöm (F. H.) kurzusvezetőmnek, Bertalan Lászlónak, hogy felhívta figyelmemet az elemzett adatbázisra. Köszönettel tartozom kurzustársaimnak is (elsősorban Fogarassy Gabriellának, Szolnoki Juditnak, valamint Tóth Lászlónak), akikkel közösen több tudományos diákköri dolgozatot is írtunk ebben a témában. Végül, de nem utolsó sorban köszönöm Róbert Péternek, az e témában jelenleg készülő PhD-értekezésem témavezetőjének hasznos tanácsait és segítségét.

1. Bár a kvótarendszer mellett a munkásszármazásúak továbbtanulási esélyeit növelte még a bevezetett új ösztöndíjrendszer, a szakérettségik intézménye, a kollégiumi elhelyezés, illetve a menzalehetőségek kiszélesítése, valamint 1968 után a felvételi előkészítő tanfolyamok rendszere, mindezen eszközök hatását nehéz lemérni, és jelentősége feltehetőleg elmarad a felvételi vizsgákon való közvetlen preferáláshoz képest.

2. Róbert (1991) szerint Magyarországon a legerősebb szelekciós lépcső az érettségi megszerzésének esélye, itt hat leginkább az apa foglalkozása, illetve iskolai végzettsége. Tehát a szelekcióra már egy megelőző lépcső során jórészt sor került, illetve ezt a folyamatot csak kissé erősíti a különböző származásúak felsőoktatásba való eltérő jelentkezési hajlandósága, illetve gyengíti a felvételi vizsga során jelen levő preferálási rendszer.

3. 1975 után a statisztikákban feltüntetett közvetlen termelésirányító szülő kategóriát is munkásszármazásúnak tekintettük. A munkásszármazású kategóriánál pontosabb megfogalmazás lenne a fizikai származású kategória, de végül is az elemzésben megmaradtunk a munkásszármazás használata mellett. A munkás- (illetve fizikai-) származás kategória pontos rekonstruálása megtalálható Ladányi J. (1994) könyve 41-57. oldalán.

4. Fogarassy G.-Szolnoki J.: Egy módszertani megközelítés című 1992-es tudományos diákköri dolgozatukban (BKE Szociológia Tanszék) csupán a periódus néhány évére szintén loglineáris modelleket írtak fel, de az adatbázis kialakítása során más súlyokat használtak (emiatt a mintaelemszám jóval kisebb volt), és ennek következtében igencsak eltérő eredményeket kaptak.

5. Itt jegyezzük meg, hogy a nem munkásszármazásúak jobb vizsgaeredménye nem teljesen egyértelmű, ha más változók mentén is rendelkezésre állnak az adatok. Kis mintájukban Elekes és Pázmándi (1981: 84, 88.) kimutatták, hogy a jelentkező munkásszármazásúak, illetve főleg a segédmunkások gyerekei középiskolai eredményei (hozott pontszám) jobbak, mint a szellemi szülők gyermekeié. Érdekes eredmény az is, hogy a felvételi során szerzett összpontszám, illetve a vizsgán való megfelelés mutatója a származási háttér tekintetében hasonló megoszlást követ. E szerint a legrosszabb eredményük a szellemi származású szakközépiskolából jött diákoknak volt, a legjobb pedig a mezőgazdasági fizikai dolgozók, illetve a segédmunkások gyermekeinek. A lakóhely tekintetében a budapestiek eredményei voltak rosszabbak, mint a vidéki diákoké.

6. A nők nagyobb továbbtanulási kedvének valószínű oka, hogy az érettségi, illetve a felsőfokú végzettség megszerzése a nőknek előnyt jelent a házassági piacon, a házassági mobilitást elősegíti, míg a férfiaknál az egyéb úton megszerezhető magasabb jövedelem kompenzálhatja a hiányzó iskolai végzettséget, azaz a kulturális tőkét.

7. A központi beavatkozások erősségéről az ötvenes évek kvótarendszeréhez viszonyítva inkább Andorka és Simkus (1983: 610.) eredményeit fogadhatjuk el, miszerint a preferálás rendszere 1962 után, a kvóták eltörlésével körülbelül olyan erős volt, mint a kvótarendszer idején.